

Р. В. Вереша

*кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри кримінального
та адміністративного права
(Академія адвокатури України)*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Вина — це складне і багатоаспектне соціально-правове явище з різнобічними зв'язками і опосередкованостями. В юридичній літературі сутність, зміст і форми вини вже давно є темою для дискусій. Проблему вини в загальному розумінні можна визначити як проблему філософську, психологічну та етико-правову. Тому її дійсні сторони, зв'язки і опосередкування можуть більш-менш повно і точно бути відображені в різних визначеннях цього поняття. Всебічність вивчення предмета дослідження передбачає разом із тим вміння не відсувати на другий план головне, те, що є визначальним у цьому предметі, — його сутність.

Проблема вини — це проблема не лише кримінально-правова, а й загальна для всіх галузей права, що пов'язані з відповідальністю за вчинені правопорушення.

Питання про вину було і залишається одним із найбільш складних у кримінально-правовій науці, починаючи із XVIII ст. Немає однозначності в підходах до визначення вини і сьогодні.

У світовій літературі кримінально-правової тематики існує велика кількість концепцій (теорій) вини. Ми приєднуємось до позиції тих авторів, які зазначають, що основними із них були і залишаються нормативна, оціночна концепції (теорії) та психологічна теорія вини. Водночас виокремлення теорії небезпечного стану, як однієї з основних концепцій (теорій) вини, на нашу думку, є не зовсім коректним, оскільки в межах цієї концепції (теорії) вина особи за вчинене діяння підміняється небезпечністю особистості, а саме діяння сприймається як симптом небезпечного стану.

Доцільно також окремо розглянути основні визначення поняття вини у фінальній та об'єктивній концепціях (теоріях), оскільки їх положення знайшли своє відображення у кримінальному законодавстві країн Західної Європи.

Проблеми вини під впливом часу і розвитку науки видозмінюються і набувають якісно нових форм. Водночас основні підходи до розуміння вини в межах відповідних концепцій (теорій) залишаються незмінними.

Нормативна кримінально-правова концепція (теорія).

Виникнення нормативної теорії у кримінальному праві, як правило, пов'язують із просвітницько-гуманістичним напрямом, який формувався при феодалізмі напередодні буржуазних революцій. Початки досліджень нових кримінально-правових ідей зустрічаються ще у дослідженнях англійських просвітителів, глибокого розвитку набувають у працях французьких просвітителів, зокрема в «Перських листах» (1721 р.) і «Про дух законів» (1748 р.) Ш.-Л. Монтеск'є.

Просвітителі-гуманісти висунули важливу вимогу: рівність представників усіх станів перед законом, сформулювали положення про те, що ніхто не може бути покараний за діяння, не передбачені законом, і що слід застосовувати лише покарання, передбачені в законі. Вони обстоювали принцип відповідності покарання вині, тяжкості вчиненого.

Спадкоємницею просвітницько-гуманістичного напрямку є класична школа кримінального права, що характеризується нормативізмом, прагненням до логічного конструювання юридичних понять поза зв'язком із соціальною дійсністю.

Саме у детальному дослідженні інститутів кримінального права представники класичної школи вбачали засіб зміцнення законності. Перш за все згадаємо німецького вченого-правознавця А. Фейєрбаха, який одним із перших розробив вчення про кримінальний закон, об'єктивні та суб'єктивні підстави відповідальності, склад злочину. У цілому він створив струнку систему класичного напрямку в науці кримінального права, виклавши її у своїх працях: «Перегляд основних положень і понять чинного кримінального права» (1799–1800 рр.) і «Підручник чинного в Німеччині кримінального права» (1801 р.).

Аналіз основних положень нормативної теорії кримінального права дається також на підставі вивчення праць інших видатних представників цього напрямку в Німеччині, а саме: Е. Белінга, К. Біндінга, А. цу Дона. При цьому найбільш глибоко розглядаються положення, які сформулював Е. Белінг, оскільки в його працях ґрунтовно викладаються питання про зло-

чин і, крім того, його концепція характерна насамперед для нормативної теорії, особливо більш пізнього періоду.

Нормативна теорія розглядає вину як суб'єктивну сторону діяння, а не складу злочину. При цьому різкій критиці піддаються теорії, прибічники яких відносять вину до елементів складу злочину. Критику мотивують тим, що склад — це лише зовнішня, об'єктивна характеристика діяння, яка відображена в законі, і тому не може охоплювати суб'єктивні моменти. Те, що вина — це ознака діяння, а не складу, впливає, на думку представників цієї теорії, із закону. На підставі цього робиться висновок, що вина — це психічне, суб'єктивне відображення складу у свідомості злочинця. А із цього випливає, що вина не є ознакою складу, а являє собою самостійну ознаку злочину нарівні зі складом та протиправністю. Е. Белінг звертає увагу на велике значення вини: вина є необхідною умовою відповідальності. За своїм змістом вина є певним видом волі суб'єкта, його ставленням до вчиненого діяння. Як склад і протиправність наповнюють певним змістом зовнішній бік поведінки людини, так вина передбачає чіткий зміст волі як внутрішньої сутності дії суб'єкта.

«Вина — це зміст волі, який заслуговує на осуд суб'єкта», «вина — це психічна вада діяння» [1, с. 180], — зазначає Е. Белінг і додає, що відповідно до цього для розкриття змісту вини потрібно встановити, з чого має складатися ця помилковість, вада волі і на які зовнішні ознаки злочину вона поширюється. І далі, оскільки чинне право пов'язує кримінальну відповідальність з об'єктивними елементами, а саме: з фактом здійснення злочинного діяння, що відповідає складу і є протиправним, вина має охоплювати всі ознаки складу. На підставі цього Е. Белінг зазначає: «Вина — то є психічне ставлення суб'єкта до вчиненого ним діяння, що відповідає складу злочину та протиправному діянню».

Таким чином, основний зміст вини, за Е. Белінгом, становить психічне ставлення злочинця: 1) до моменту відповідності діяння складу злочину і 2) до моменту протиправності діяння. При цьому представники нормативної теорії підкреслюють, що вина — це психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння.

Розглянемо детальніше основні ознаки, якими Е. Белінг характеризує вину.

1. Ставлення суб'єкта до моменту відповідності діяння складу злочину. Оскільки чинне кримінальне право є правом складів злочинів, то необхідною ознакою вини, яка пов'язує її із складом, є відношення свідомості суб'єкта до ознак складу. Умисне вчинення злочину має місце лише в тому

випадку, коли об'єктивний зміст діяння, передбачений складом злочину, відповідає свідомості особи, її уявленням про виконання нею складу злочину.

Таким чином, для вини недостатньо умислу (або необережності) взагалі, а потрібен умисел (або необережність) щодо конкретного складу, так би мовити, типовий умисел або типова необережність. У цьому і полягає зв'язок вини і складу.

2. Ставлення суб'єкта до моменту протиправності. Воно полягає в усвідомленні (умислі) або можливості й обов'язковості усвідомлення (необережність) суб'єктом протиправності діяння, яке ним вчинено. Це — друга ознака вини, яка обумовлює ваду волі злочинця, що дає підставу зробити йому докір.

Запровадження ознаки усвідомлення (можливості та обов'язковості усвідомлення) протиправності діяння в поняття вини характерне для всіх прихильників нормативної теорії вини (хоча в окремих деталях визначення змісту вини вони дещо розбіжні). Так, К. Біндінг зазначав, що для поняття умислу істотною є ознака усвідомлення протиправності діяння, а тому більш правильним буде говорити не про умисел, а про протиправний умисел. При цьому йдеться про усвідомлення протиправності діяння, тобто про його суперечність із правопорядком, а не про усвідомлення караності діяння.

У чому ж полягає, на думку Е. Белінга й інших нормативістів, усвідомлення протиправності діяння? Перш за все наголошується, що усвідомлення відповідності вчиненого діяння складу злочину не є усвідомленням протиправності. Цей висновок безпосередньо впливає із концепції Е. Белінга про поняття протиправності. Водночас усвідомлення протиправності не означає знання кримінального закону. Це, з точки зору вченого, винятково формальний момент, який не має значення для поняття вини, оскільки не можна формальне право ставити над матеріальним. Для усвідомлення протиправності необхідно і достатньо, щоб суб'єкт давав собі звіт, що його поведінка порушує якусь норму або будь-які норми. Він має знати, що його діяння заборонене правом, що воно є «ненормальним з точки зору права». Е. Белінг стверджує, що зміст такого усвідомлення є чітким та визначеним.

Е. Белінг заперечує проти конструкції, запровадженої К. Біндінгом, згідно з якою усвідомлення протиправності полягає у знанні суб'єктом тієї норми (групи норм), що він її порушує. Роблячи висновок про хибність цього твердження, Е. Белінг підкреслює, що для усвідомлення протиправності потрібне знання не конкретної, одичної норми, а усвідомлення помилковості (з юридичної точки зору) своєї поведінки, що і визначає помилковість, ваду волеутворення суб'єкта. Для надання більшої чіткості

цьому критерію вини Е. Белінг вказує, що для наявності вини не потрібно також усвідомлення того, що саме правопорядок цієї держави забороняє таке діяння. Достатньо того, щоб суб'єкт усвідомлював, що його поведінка суперечить будь-якому правопорядку, хоча б у праві держави стосовно конкретного випадку була прогалина. Питання інакше вирішується тоді, коли право цієї держави дозволяє таку поведінку.

Поняття вини, за Е. Белінгом, охоплює не лише інтелектуальний момент — усвідомлення або можливість усвідомлення протиправності діяння і відповідності його складу, а й вольовий момент. При умисній вині суб'єкт не лише усвідомлює протиправність діяння та відповідність його складу, а й спрямовує свою волю на вчинення цього діяння. За відсутності цього вольового моменту, зазначає Е. Белінг, має місце необережність. Сутність вини як вади волеутворення Е. Белінг розкриває через ставлення суб'єкта до моменту протиправності діяння і відповідності його складу злочину. Саме тут поняття вини є суто юридичною категорією.

Вина — це психічне ставлення суб'єкта до здійсненого ним вчинку, яке утворює суб'єктивну сторону діяння, що має бути встановлена судом. Це психічне ставлення суб'єкта характеризується двома моментами: інтелектуальним — усвідомлення (або можливість усвідомлення) суб'єктом протиправного характеру діяння, і вольовим — бажанням (або його відсутністю) здійснити це діяння.

Узагальнюючи положення нормативної теорії, як її виклав Е. Белінг, можна виокремити основні характеристики вини, які в загальному вигляді дають змогу зрозуміти її суть: 1) кримінально-правові поняття мають бути виключно нормативними; 2) вина є умовою кримінальної відповідальності; 3) вина є самостійним елементом злочинного діяння, однопорядковим складу і протиправності; 4) вина — психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння; 5) для наявності вини суб'єкт має усвідомлювати, що його діяння заборонене правом; 6) вина є родовим поняттям умислу та необережності щодо конкретного складу.

Оціночна кримінально-правова концепція (теорія).

Виникнення оціночної теорії у кримінальному праві можна пов'язати з соціологічною школою права. Як окремий напрям соціологічна школа права виникла в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Засновником школи права або теорії «вільного права» був Є. Ерліх. На його думку, право коріниться не в законах, а в самому суспільстві. Тому джерело його слід шукати в поведінці людей, які реалізують право.

Соціологічна концепція в сучасній юридичній науці представлена в основному Гарвардською школою права (Р. Паунд) і «реалістами» (Д. Френк, К. Ллевелін, М. Коген). Гарвардська школа права вивчає право в тісному зв'язку і взаємодії з суспільством, використовуючи історію, психологію, етику, соціологію. На відміну від Гарвардської школи права, реалістична концепція права ототожнює право з практикою діяльності суддів і посадових осіб адміністративного апарату, тому що саме там створюється, на їх думку, реальне право (звідси і назва цього напрямку). Таке право не може мати властивостей нормативності [2, с. 239].

Прихильники соціологічної школи права вважають, що чинні правові акти не завжди відповідають економічним і соціальним умовам. У зв'язку з цим вони надавали великого значення свободі суддівського розсуду. Нормативність права як його основна ознака відкидається реалістами на тій підставі, що загальне правило поведінки завжди абстрактне і формальне, тоді як конкретна життєва ситуація індивідуальна і рухлива. Неможливо її вирішити на підставі «застиглої функції», тобто норми права. Суд або адміністративний орган, вирішуючи ту чи іншу проблему, кожного разу творить право заново.

Аналіз основних положень оціночної теорії кримінального права дається також на підставі вивчення праць видатних представників цього напрямку: В. Зауера, Г. Єшека, Р. Франка та ін.

Розкриваючи зміст поняття вини, помилковість теорії Е. Белінга, Р. Франк вбачав, зокрема, у тому, що вина визначається ним тільки як психічне ставлення особи до певного зовнішнього, об'єктивного факту, що вина розглядається як родове поняття умислу та необережності. На відміну від цієї теорії, Р. Франк вкладає в поняття вини більш широкий зміст. Він зазначає, що вина — це не лише умисел та необережність. Вина — це складне поняття, яке охоплює, поряд з умислом та необережністю, також і інші ознаки. Вина не є родовим поняттям умислу та необережності, тому не все те, що стосується вини, може застосовуватись до умислу та необережності. Ця позиція є домінуючою, але поділяють її не всі представники згаданої теорії.

Найбільш чітко формулювання поняття вини Р. Франк наводить таке: «Вина — це докір, а винна поведінка — це поведінка, яка докоряється». Заборонене діяння може бути поставлене у вину особі лише тоді, коли їй у зв'язку з вчиненням цього діяння може бути зроблено докір.

Розширюючи це визначення вини, Р. Франк зазначає, що діяння визнається таким, що підлягає докору, за наявності трьох умов, які за своєю природою є невіддільними одна від одної:

1) осудність суб'єкта;

2) певне психічне ставлення суб'єкта до здійснюваної ним дії або бездіяльності (або можливість такого ставлення), за якого він передбачав (умисел) або міг передбачити (необережність) наслідки своєї дії або бездіяльності;

3) фактичні обставини, за наявності яких особа здійснює діяння.

Західні криміналісти досить багато писали про подолання нормативного та психологічного розуміння вини і встановлення її оціночного розуміння. В. Зауер сутністю вини вважав осуд поведінки обвинуваченого з боку правопорядку. Вина — це докір, негативна оцінка, стверджували деякі представники оціночної теорії.

Принцип вини у кримінальному праві, на думку представників оціночної теорії, означає, що покарання застосовується лише у випадку, якщо вчинене суб'єктом діяння може бути поставлено йому в докір. При цьому сутність вини обумовлена не обставинами характеру його особистості, а тим, що виконавець у конкретній ситуації піддався спокусі, вчинив протиправне діяння і тому обтяжив себе виною.

Із принципу вини випливає, зазначає Г. Єшек, що покарання взагалі може бути призначено лише за наявності вини та, крім того, не може перевищувати ступінь вини. Таким чином, цей принцип, перш за все, забезпечує необхідний захист особистості від надмірного державного втручання у сферу особистої свободи та застосування невинуватих заходів репресивного характеру. Свої погляди Г. Єшек підкріплює посиланням на чинне у ФРН законодавство та практику Верховного суду, в одному з рішень якого встановлено: «Покарання передбачає наявність вини. Вина — це докірливість. В обвинувальному вирокі виконавця засуджують за те, що він здійснив неправомірну поведінку...».

Узагальнюючи положення оціночної теорії, можна виокремити такі основні її положення, що характеризують вину: 1) правові поняття, зокрема і поняття вини, мають бути виключно оціночними; 2) сутність вини полягає в негативній оцінці судом поведінки обвинуваченого як такої, що суперечить праву; 3) вина не вичерпується психічним ставленням особи до передбачених у складі обставин і не зводиться до умислу та необережності; 4) вина існує поза межами складу злочину (в традиційному для оціночної теорії розумінні складу злочину); 5) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 6) вина є підставою кримінальної відповідальності.

Фінальна кримінально-правова концепція (теорія).

У XIX ст. виникла концепція позитивізму, представниками якої були Д. Остін, Н. Коркунов, Г. Шершеневич, Г. Кельзен. Право, згідно з їх уявлен-

нями, є сукупністю норм, даних об'єктивно, які не потребують ідеологічного обґрунтування. Право, вважає Г. Кельзен, — це сукупність правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, з точки зору належного і сущого, незалежно від реального життя.

До теорій позитивізму можна віднести кримінально-правовий напрям, який виник у 40-х–50-х роках ХХ ст., та має назву «фінальна теорія». Її основоположником і видатним дослідником є професор Боннського університету Г. Вельцель. Прибічниками цієї теорії слід вважати також Р. Маураха, Х. Майера та інших вчених.

Фінальна теорія набула поширення в Німеччині, а також в Італії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Японії та інших державах. Найміцніші позиції фінальне вчення має в Німеччині, де воно здобуло поширення не лише на теоретичному рівні, а й у рішеннях офіційних органів, зокрема різних судових інстанцій.

Своїм вчителем прихильники фінальної теорії вважають німецького філософа М. Гартмана, який поставив за мету розробити вчення (він дав йому назву «критична онтологія»), яке давало б можливість вирішити всі філософські проблеми, не будучи пов'язаним ні з матеріалістичним, ні з ідеалістичним світоглядом. Це твердження знайшло своє вираження в неокантіанському етичному вченні М. Гартмана, відповідно до якого всі явища у сфері етики вважаються особливого роду ідеальними «цінностями», незалежними від свідомості людини. Найважливішими із цих цінностей визнаються цінність власності і цінність благородства.

Криміналісти — прихильники фінальної теорії — сприйняли не лише вчення про цінності, а й концепцію дії М. Гартмана. Відповідно до цієї концепції дією може вважатися лише поведінка людини, протилежна як об'єктивним причиновим зв'язкам у природі, так і інстинктивним реакціям тварини. Дія, за М. Гартманом, полягає у спрямуванні «реально вчинюваного» до бажаного, до певної мети.

Основна позиція фінальної теорії полягає у тому, що межі кримінальної відповідальності мають визначатися «фінальністю», кінцевою спрямованістю волі злочинця, що має вираз у злочинному діянні. Визначаючи діяння, прихильники фінальної теорії підкреслюють значення волі як вирішального, основного фактора дії. «Фінальна воля і фінальний прояв волі поєднуються в понятті дії: дія є приборкувана керуючою волею, спрямованою на певний результат, поведінка людини» [3, с. 145].

Основоположник фінальної теорії Г. Вельцель зазначає: «Оскільки фінальність будується на здатності волі передбачати в певних межах наслідки розвитку причиновості і планомірно спрямовувати її на досягнення певних

цілей, остільки усвідомлюючи мета, спрямовуючи причиновість волі є основою фінальної дії. Вона є спрямовуючим фактором, здатним змінити (роздетермінувати) зовнішню причиновість і тим самим перетворити її (причиновість) на цілеспрямовану поведінку, не допускаючи перетворення діяння в сліпий каузальний процес. Тому фінальна воля є визначальним фактором дії» [4, с. 28].

На думку Г. Вельця, «Фінальна дія у праві виступає у двох аспектах: як дія із засуджуваною фінальністю — умисні дії, і як дія із соціально байдужою фінальністю, але з соціально небажаними нефінальними наслідками, які могли б не настати при обранні належного фінального спрямування — необережні дії». Видається очевидним, що «соціальна небажаність наслідків» як категорія необережної дії не відзначається більшою чіткістю, ніж «соціально засуджувана фінальність» як категорія умисного злочину.

Принциповим положенням фінальної теорії є те, що її автори відносять умисел до дії і, відповідно, до елементів складу злочину, а не до вини. «Умисел є елементом, який визначає не вину, а склад злочину» — зазначає Г. Вельцель. На думку представників згаданої теорії, це впливає з того, що при умисному діянні фінальний зміст волі спрямовано на досягнення наслідків, які, з точки зору права, є негативними, тому умисел, як фінально спрямовуючий фактор діяння, має бути віднесений до діяння.

Прихильники фінальної теорії розуміють під виною не психічне, суб'єктивне ставлення особи до скоєного, а докірливість волеутворення, його осуд. Що ж, на думку фіналістів, має підлягати оцінці і які мають бути критерії цієї оцінки? Предметом оцінки є протиправне волеутворення особи. Г. Вельцель зазначив, що «докірливість (вина) являє собою специфічний зв'язок між волею на здійснення діяння і правопорядком, на підставі чого вона (воля) не відповідає нормі, хоча могла бути правомірною». «...Волеутворення є вадою тільки тоді, коли злочинець знав або міг знати про протиправність свого діяння». «Індивідуальна вина — це докірливість, яка вимагає, щоб суб'єкт усвідомлював або міг усвідомлювати несправедливість своєї поведінки і щоб завдяки цьому, дійсному або можливому усвідомленню несправедливості він мав можливість обрати правомірну поведінку». «Діяння стає докірливим тільки тоді, коли до усвідомлення (або можливості усвідомлення) ознак складу приєднується усвідомлення (або можливість усвідомлення) протиправності діяння» [4, с. 130].

Головна ознака вини — докірливість, згідно з положеннями фінальної теорії полягає в усвідомленні (або можливості усвідомлення) суб'єктом протиправності скоєного діяння, під яким розуміється «несправедливість діяння», «порушення соціальних норм, необхідних для спільного суспільного

існування», «порушення суспільного порядку». Всі ці ознаки є не досить визначеними порівняно з ознаками протиправності, що наводяться в нормативній та оціночній теоріях.

Отже, слід зазначити, що фінальна теорія, висвітлюючи питання вини, ґрунтується на таких основних положеннях: 1) вина є підставою кримінальної відповідальності; 2) вина існує поза межами складу злочину; 3) для наявності вини необхідне усвідомлення порушення соціальних норм, необхідних для суспільного існування; 4) вина не пов'язується з психологічними характеристиками особи; 5) умисел та необережність належать до діяння, а не до вини; 6) поняття вини зводиться до поняття докірливості.

Об'єктивна кримінально-правова концепція (теорія).

Дещо по-іншому розглядається питання вини у так званій об'єктивній теорії. Її представниками є Т. Риттлер (Австрія), К. Енґіш, Е. Мецгер (ФРН) та ін. Вони виступають проти нових суб'єктивних концепцій кримінальної відповідальності (перш за все — проти фінальної теорії дії) та відстоюють принцип відповідальності особи за конкретне діяння, що нею вчинене і відповідає ознакам передбаченого в законі складу злочину.

Вину прихильники об'єктивного напрямку розглядають як ознаку злочину, що характеризує його суб'єктивну сторону. За Т. Риттлером, «вина — це духовна участь суб'єкта в його протиправному діянні, що відповідає складу» [5, 164], вина є виною у конкретному, одиничному діянні суб'єкта. Таке розуміння вини відповідає чинному кримінальному законодавству Австрії, Швейцарії та деяких інших держав.

«Оскільки вина є виною в одиничному діянні, остільки неприпустимо за виною оцінювати характер, особистість суб'єкта в повному обсязі з урахуванням особливостей і обставин, які не мали прояву в діянні. Так само не можна ставити питання про вину без наявності протиправного діяння, що має відповідати складу», — зазначає Т. Риттлер.

В основі такого розуміння поняття вини Т. Риттлером та іншими прихильниками об'єктивного напрямку знаходиться принципи класичної школи кримінального права, оскільки питання про вину і кримінальну відповідальність пов'язується із здійсненням особою певного діяння, що передбачене законом. Критикується також і теорія так званого симптоматичного поняття злочину, сутність якої зводиться до того, що ототожнюються вина та особистість суб'єкта й одиничне діяння розглядається як критерій, що свідчить про небезпечність особистості виконавця взагалі.

Зауважимо встановлення вини опосередковано трьома умовами і, відповідно, вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну.

1. Біологічна ознака вини. Для наявності вини необхідно, щоб суб'єкт протиправного діяння належав до кола осіб, які за законом можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності. Інакше кажучи, суб'єкт має бути осудним, що передбачає досягнення встановленого законом віку та психічну повноцінність особи. Спір про те, чи є осудність умовою або ознакою вини є спором про терміни. Будучи умовою вини, осудність є її ознакою.

2. Психологічна ознака вини. Зміст вини становить внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до діяння. Осудний суб'єкт має бути у зв'язку із скоєним ним діянням як свідомою особистістю, він має свідомо брати участь у діянні.

3. Нормативна ознака вини. Як уже зазначалось, прибічники об'єктивного напрямку характеризують вину ще і нормативною ознакою, а розглянуті вище біологічна і психологічна ознаки вини не вичерпують поняття вини.

Узагальнюючи положення об'єктивної теорії, слід звернути увагу на основні ознаки, якими наділяється вина: 1) вина є умовою кримінальної відповідальності; 2) вина, як правило, не є ознакою складу злочину; 3) для наявності вини має усвідомлюватись формальна протиправність діяння; 4) умисел та необережність утворюють психологічну ознаку вини; 5) встановлення вини опосередковано трьома умовами і тому вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну.

Психологічна теорія вини.

У сучасній вітчизняній кримінально-правовій літературі основне місце посідає психологічна теорія вини. Її представниками є П. Матишевський, А. Піонтковський, І. Філановський та інші вчені.

Вперше визначення вини як психічного ставлення осудної особи до вчиненого нею злочинного діяння в формі умислу або необережності навів А. Піонтковський [6, с. 131].

Вина — це психічне ставлення особи щодо злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності. Прибічники цієї теорії зазначають, що вина — це завжди умисел або необережність. Лише за наявності вини особи щодо вчиненої нею дії (бездіяльності) можна говорити про склад злочину як підставу кримінальної відповідальності. У кримінально-правовій літературі на початку 50-х років ХХ ст. зустрічається твердження, що поряд із більш вузьким поняттям вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, тобто умислу або необережності, кримінальне право знає більш широке розуміння вини — як підстави кримінальної відповідальності. Це положення зазнало гострої критики.

У кримінальному законодавстві України поняття вини вперше наведено у КК, відповідно до ст. 23 якого виною є психічне ставлення особи до

вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Передумовою вини є осудність особи, яка вчинила злочин, і досягнення нею віку, встановленого для кримінальної відповідальності за такий злочин. Тобто два елементи складу злочину — суб'єкт і суб'єктивна сторона — становлять суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а два інших — об'єкт і об'єктивна сторона — становлять об'єктивну підставу кримінальної відповідальності і тим самим створюють єдину підставу кримінальної відповідальності, якою є склад злочину. Усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини.

Ще раз зауважимо: прихильники цієї теорії розглядають вину як психічне ставлення особи щодо злочинного діяння, яке вчинюється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності. У літературі трапляються визначення психічного ставлення і як «ставлення свідомості та волі». Очевидно, не існує юридичного визначення «психічне ставлення», його вивчає та визначає психологічна наука. Саме із психологічної науки юриспруденція запозичує психологічні категорії, поняття та ін.

Відомий вчений Д. Райгородський зазначає, що особистість як предмет психології не є окремою частиною психологічної науки, окремим розділом курсів психології. Оскільки психологія вивчає психічне життя людини, вона є наукою про психічні функції, процеси, властивості особистості та закономірності психічного життя людини, що обумовлені закономірностями розвитку її особистості [7, с. 60]. А В. Джеймс зазначав, що «особистість людини не обмежується власним тілом, а охоплює «свої» речі, продукти власної праці, а також поширюється на людей, з якими цей індивід пов'язаний родинними, дружніми, професійними, духовними стосунками» [8, с. 110].

На думку В. Мясищева, основоположними у психічному житті людини є психічні процеси (послідовність зміни психічної діяльності при певній взаємодії людини зі світом, починаючи від мислення і закінчуючи руховими реакціями); психічні відношення (вибіркові, активні, позитивні або негативні зв'язки людини з дійсністю); психічні стани (загальний функціональний рівень, на фоні якого розвивається процес); психічні властивості особистості (властивості відносин, станів та діяльності). У психічному змісті злочину також потрібно розрізняти ці сторони: вина, по-перше, — це психічне ставлення суб'єкта до оточуючої дійсності і скоєного діяння; по-друге, — це психічний процес, що розвивається в часі та має свою динаміку, початок і завершення; цей процес проходить на фоні певного психічного стану суб'єкта, що здебільшого відіграє важливу роль; вина у злочині має вираження у певних

психічних властивостях, якостях особистості. При цьому не слід забувати: якщо психіку людини становить система її індивідуальних ставлень до дійсності, то самі ці ставлення зумовлені суспільними відносинами, що їх сформували, і є виявленням останніх.

В. Мясищев, досліджуючи теорію психологічних ставлень людини, визначив ставлення так: «У психологічному плані ставлення людини являє собою внутрішню індивідуально-вибіркову сторону її різноманітних зв'язків з різними явищами дійсності...».

На думку П. Дагеля, кримінальне право цікавить перш за все таке психічне ставлення, яке обумовило вчинення злочину і відбулося у ньому. Це і визначає межі психічного ставлення, якому ми даємо назву *вина*: воно обмежується ставленням до суспільно небезпечного діяння і до його суспільно небезпечних наслідків.

У кожний психічний акт певною мірою входять два елементи (аспекти) — інтелектуальний та вольовий. Деякі вчені, наприклад П. Дагель та Д. Котов, виокремлюють і третій елемент (аспект) — емоційний. У реальному житті ці компоненти тісно пов'язані, обумовлюють один одного, становлять сторони єдиного психічного ставлення і їх відокремлений розгляд можливий лише при теоретичному аналізі. Однак зазначеними елементами не вичерпується зміст психічного ставлення, що являє собою вину, оскільки в дії, як у клітині, є зародки усіх елементів або сторін психіки. Тому різноманітні моменти психічного життя, оскільки вони знайшли відображення у вчиненні злочину, можуть охоплюватися змістом вини. Будь-яка дія людини виходить з тих чи інших мотивів і спрямована на певну мету: вона вирішує те або інше завдання та відображає певне ставлення людини до оточуючого.

Інтелектуальний момент. Мислення — психічний процес, завдяки якому свідомість людини відображає предмети і явища дійсності в їх суттєвих ознаках і розкриває різноманітні зв'язки, що існують у них чи між ними. Завдяки мисленню стає можливою найвища форма психічного відображення дійсності — людська свідомість, що являє собою відображення дійсності у формі ідеальних, розумових уявлень, що опосередковуються мовою і є регулятором цілеспрямованої поведінки людини. Мислення людини не завжди відповідає її свідомості, а є одним з її знарядь поряд із відчуттям, сприйняттям, пам'яттю.

Вольовий момент. Воля являє собою практичний бік свідомості, вона полягає в регулюванні практичної діяльності людини. Вольове регулювання поведінки — це усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль на

досягнення мети. Завдяки вольовим зусиллям людина може контролювати свою поведінку, керувати своїми діями, владарювати над собою і над оточуючою дійсністю, підпорядковувати свої дії соціальним нормам поведінки, стримувати (гальмувати) спонукання, що суперечать цим нормам, долати труднощі на шляху до мети. Оскільки воля є практичною стороною свідомості, то говорити про реальне вольове ставлення стає можливим лише стосовно реальної вольової дії або бездіяльності.

У кримінальному законодавстві України вольовий момент вини визначається шляхом вказівки на: 1) бажання настання; 2) свідоме припущання; і 3) розрахунок на відвернення суспільно небезпечних наслідків.

Однак було б неправильним ототожнювати вольове ставлення злочинця до скоєного злочину лише з суспільно небезпечним наслідком. За такого підходу саме суспільно небезпечне діяння залишається поза межами вольового моменту.

У деяких випадках психологічною передумовою вчинення злочину є недостатність вольових зусиль, що їх виявляє суб'єкт. Наприклад, через розгубленість водій не знаходить правильного рішення, лікар неправильно визначає стан хворого, суб'єкт не утримується від імпульсивної дії. У всіх перелічених і подібних випадках відповідальність можлива лише за умови, що у суб'єкта була можливість виявити вольові зусилля, які вимагалися.

Вина не передує злочину, а «супроводжує» його від початку до закінчення злочинних дій та є своєрідним самоконтролем за вчинюваними діями.

Емоційний момент. Емоції (почуття, афекти) мають вияв: 1) як емоційні реакції, що викликаються раптовими обставинами; 2) як емоційні стани із змінами нервово-психічного стану; 3) як відображена вибірковість емоційних ставлень (позитивних або негативних) до того або іншого об'єкта. Відповідно до цього емоції відіграють у вчиненні злочину різну роль. По-перше, вони можуть відігравати роль мотиву вчинення злочину (почуття кохання, жорстокості, страху тощо). По-друге, вони можуть бути фоном, де здійснюються інтелектуальні та вольові процеси, впливати на них і тим самим впливати на вчинення злочину. Захоплення одним об'єктом може, наприклад, з одного боку, збільшити до нього тяжіння суб'єкта, а з другого, — спричинити неухвалене ставлення до інших об'єктів. По-третє, вони можуть породжувати злочин під впливом афекту.

У науці кримінального права деяких держав положення психологічної теорії вини зазнають суттєвих змін. Наприклад, у положеннях психологічної

теорії вини у ФРН міститься ознака докірливості поряд із такими її елементами, як умисел та необережність. Ознака докірливості полягає в тому, що злочинця можна докорити за скоєне ним: в існуючій життєвій ситуації він міг не переступати закон і суттєвих перешкод на шляху до цього у нього не було. У принципі було б помилковим вважати, що ознака докірливості не має сенсу. Її джерела криються в німецькій класичній філософії, що зробили великий внесок у гуманізацію кримінального права і прагнула довести зворотний зв'язок між суспільством та злочинцем: тяжкий збіг життєвих обставин може не лише сприяти вчиненню злочину, а й бути його основною причиною. Тому більшість юристів ФРН пропонують судам при розгляді кримінальних справ не обмежуватися констатацією наявності в діянні підсудного тієї або іншої форми вини. Крім цього, важливо оцінити, як поводити себе в аналогічній життєвій ситуації інша людина, і якщо дійти висновку, що вона чинила так само, як і підсудний, то це означає, що останній діяв невинно і підлягає виправданню.

Можна сказати, що в такому розумінні включення ознаки докірливості в поняття вини не призводить до судового свавілля, а всупереч твердженням критиків дає змогу більш повно зрозуміти етимологію суб'єктивної сторони діяння і за наявності до цього підстав висунути зустрічне звинувачення державі. Під «звинуваченням» розуміється можливість виправдання підсудного, оскільки в цілому ряді випадків держава винна перед суб'єктом діяння, оскільки неналежним чином піклувалася про нього, не звертала уваги на природні, матеріальні та духовні потреби. Намагання поставити державу над громадянином, надавши їй лише права і не наділивши відповідальністю за наслідки в галузі кримінального права, як наслідок, може породити правовий режим, заснований на тоталітарному застосуванні репресій.

Узагальнюючи положення психологічної теорії вини, виокремимо основні її характеристики: 1) вина — це психічне ставлення особи щодо злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності; 2) вина — це завжди умисел або необережність; 3) у кожний психічний акт певною мірою входять два елементи (аспекти) — інтелектуальний та вольовий; інколи присутній і третій елемент (аспект) — емоційний; 4) вина є умовою кримінальної відповідальності; 5) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 6) можна виокремити також нормативний елемент.

Слід зазначити, що положення психологічної теорії вини знайшли своє відображення у чинному кримінальному законодавстві України. Зокрема, на

основі положень психологічної теорії вини у ст. 23 КК наведено визначення поняття вини.

Сучасна наука кримінального права характеризується наявністю великої кількості кримінально-правових теорій (концепцій). Однак така їх різноманітність не виключає певної внутрішньої єдності цих теорій.

Аналіз основних положень нормативної, оціночної, фінальної, об'єктивної кримінально-правових концепцій (теорій) та психологічної теорії вини, в частинах, що стосуються вини, дає змогу дати їх загальну оцінку філософської основи та показати співвідношення різних теорій між собою.

Враховуючи ті питання, які були поставлені та розглянуті щодо кожної з основних кримінально-правових теорій, слід зазначити: 1) при співвідношенні вини і кримінальної відповідальності нормативна, об'єктивна теорії та психологічна теорія вини розглядають вину як умову кримінальної відповідальності, а фінальна та оціночна теорії — як підставу кримінальної відповідальності; 2) по-різному вирішується питання в межах теорій щодо співвідношення вини і складу злочину: в нормативній теорії вина не є елементом складу злочину, в оціночній та фінальній теоріях вина існує поза межами складу злочину, в об'єктивній та психологічній теорії вини вина є елементом складу злочину; 3) при співвідношенні вини і протиправності положення основних кримінально-правових теорій суттєво відрізняються між собою: в нормативній теорії суб'єкт має усвідомлювати, що його поведінка заборонена правом; в оціночній теорії усвідомлення протиправності не є ознакою вини; у фінальній теорії для наявності вини необхідно усвідомлювати порушення соціальних норм; в об'єктивній теорії для наявності вини має усвідомлюватись формальна протиправність, тобто заборона діяння правопорядком; у психологічній теорії вини усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 4) при співвідношенні вини з умислом та необережністю кримінально-правові концепції (теорії) мають суттєві відмінності. Нормативна теорія розглядає вину як родові поняття умислу та необережності стосовно конкретного складу; оціночна теорія не зводить вину лише до умислу та необережності; фінальна теорія відносить умисел та необережність до діяння, а не до вини; в об'єктивній теорії умисел та необережність утворюють психологічну ознаку вини; психологічна теорія вини визначає, що вина — це завжди умисел або необережність.

Таким чином, положення щодо розуміння вини, які містяться в нормативній, об'єктивній теоріях та психологічній теорії вини є певною мірою

схожими, а положення оціночної та фінальної теорій, як правило, суттєво відрізняються від положень інших кримінально-правових теорій і мають багато особливостей.

При цьому, на нашу думку, найбільш близькими до традиційного для вітчизняної теорії розуміння вини є: психологічна теорія вини, об'єктивна та нормативна кримінально-правові теорії.

Список використаних джерел

1. *Beling E.* Die Lehrevom Verbrechen. — Tübingen, 1906. — 624 p.
2. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком, 1997. — С. 239.
3. *Maurach R.* Das Deutsche Strafrecht. — Allgem. Teil. Karlsruhe, 1954. — 426 p.
4. *Welzel H.* Das Deutsche Strafrecht. — Berlin, 1967. — 568 p.
5. *Rittler T.* Lhbrbuch des österreichischen Strafrechts. — Wien, 1954. — 450 p.
6. *Пионтковский А. А.* Уголовное право РСФСР. Часть общая. — М. : Государственное изд-во, 1924.— 238 с.
7. Психология личности : хрестоматия : в 2 т. — Т. 2 / ред. Д. Я. Райгородский. — 2-е изд. — Самара : Издательский дом БАХ РАХ, 1999. — 544 с.
8. Психологія : підруч. для студ. вищ. закл. освіти / за ред. Ю. Л. Трофімова ; авт. Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Гончарук та ін. — 3-тє вид., стер. — К. : Либідь, 2001. — 560 с.

Вереша Р. В. Філософсько-правові аспекти вини у кримінальному праві

Анотація. У статті розглядаються питання, пов'язані з визначенням вини в нормативній, оцінній, фінальній, об'єктивній кримінально-правових концепціях (теоріях) і психологічній теорії вини. Надано оцінку їх філософської основи, а також показано співвідношення ознак різних концепцій (теорій) між собою.

Ключові слова: вина, умисел, необережність, свідомість, воля, дія, особа, психічне ставлення, протиправність, склад злочину.

Вереша Р. В. Философско-правовые аспекты вини в уголовном праве

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с определением содержания вини в нормативной, оценочной, финальной, объективной уголовно-правовых концепциях (теориях) и психологической теории вини. Дается оценка их философской основы, а также показано соотношение признаков различных концепций (теорий) между собой.

Ключевые слова: вина, умысел, неосторожность, сознание, воля, действие, психическое отношение, противоправность, состав преступления.

Veresha R. V. Philosophical and Legal Aspects of Guilt in Criminal Case

Summary. The article deals with consideration of issues connected with determination of guilt in the normative, evaluative, final, objective criminal and legal

concepts (theories) and psychological theory of guilt. The philosophical basis was provided with evaluation. Correlation of features of different concepts (theories) among themselves was demonstrated.

Key words: guilt, intention, negligence, consciousness, will, action, individual, mental attitude, unlawfulness, components of crime.